

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2018. – С. 88.
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2018. – pp. 88.
DOI
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)+314.743(477)

© Ольга Сухобокова¹ (Київ)

СПРОБА СТВОРЕННЯ ЄДИНОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ФРОНТУ НА ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИМИ СОЦІАЛІСТАМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х рр.

Розглядається спроба Празької групи Української партії соціалістів-революціонерів у співпраці з В. Винниченком та українськими соціал-демократами створити єдиний національний фронт на еміграції в першій половині 1920-х років. Аналізуються розробка теоретичних засад та практичні кроки ініціаторів об'єднання до консолідації провідних українських соціалістичних осередків в Європі.

Ключові слова: єдиний національний фронт на еміграції, Празька група УПСР, В. Винниченко, М. Шаповал, Н. Григорієв.

Olha Sukhobokova (Kyiv)

THE ATTEMPT OF UKRAINIAN SOCIALISTS TO CREATE THE UNITED NATIONAL FRONT IN EMIGRATION IN THE FIRST HALF OF THE 1920s

Abstract. *The article is devoted to coverage the discussion of the Ukrainian socialists on the creation of a united national front in emigration in the first half of the 1920's. The initiators of the association were the Prague group of the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries and V.Vynnychenko. The Ukrainian Socialist Democrat's foreign group and other Ukrainian socialist parties were involved in cooperation. The article analyzes the concepts of the united national front of the initiators of the association – V.Vynnychenko, M.Shapoval and N. Hryhoriev, as well as attempts by the Ukrainian socialist revolutionaries to consolidate the socialist and democratic forces of Ukrainian political emigration. The most successful was the cooperation of Ukrainian socialists in Ukrainian civil committee in the Czechoslovakia, which helped Ukrainian refugees, and the Ukrainian magazine «New Ukraine». But the creation of a political association at that time failed. However, the attempt to consolidate had powerful social and cultural implications and cooperation experience.*

Keywords: *the united national front on emigration, the Prague group of the UPSR, V. Vynnychenko, M. Shapoval, N. Hryhoriev.*

Питання створення єдиного національного фронту постало практично одразу після поразки Української революції 1917-1921 рр. у різних осередках української політичної еміграції в Європі. Однією з найперспективніших спроб його розв'язання стала консолідаційна діяльність Празької групи Української партії соціалістів-революціонерів на чолі з Микитою Шаповалом у співпраці з Володимиром Винниченком. Налагодивши співпрацю з ідеологічно близькою УСДРП, найбільших успіхів у цьому Празька група УПСР досягла, створивши 1921 р. Український громадський комітет, громадська і культурна робота в якому об'єднала чимало українських діячів з різних політичних таборів.

¹ к.і.н., доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ph.D., Associate Professor of Department of Foreign Nations Modern and Contemporary History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

orcid.org/0000-0002-4140-3231

E-mail ol-ha@ukr.net

Попри те, що вивчення концептуальних засад та спроб реалізації ідеї українського єдиного національного фронту на еміграції є досить актуальним, вітчизняна історіографія переважно оминала її, обмежуючись лише спорадичними згадками при розгляді суміжних проблем. Насамперед йдеться про монументальні праці з історії української міжвоєнної еміграції в цілому та її соціалістичного крила, зокрема Празької групи УПСР¹. Варто згадати й дослідження, присвячені ініціаторам створення єдиного національного фронту – М. Шаповалу, В. Винниченку та Н. Григорієву, в яких також є інформація про спроби консолідації українських соціалістів на еміграції означеного періоду². Водночас спеціальне цілісне дослідження цієї проблеми наразі ще не здійснене. Метою пропонованої публікації є висвітлення започаткування дискусії щодо концепції єдиного національного фронту на еміграції та спроб її реалізації в українському еміграційному соціалістичному середовищі.

Розірвавши зв'язки із Закордонною організацією УПСР, Закордонний комітет УПСР на чолі з М. Шаповалом восени 1920 р. оголосив про підготовку до боротьби із більшовицьким урядом в Україні та РКП-КП(б)У під гаслом «консолідації революційних українських сил», тобто українських немонархічних і некомуністичних партій³. Відтоді впродовж кількох десятиліть для Празької групи УПСР та її лідерів це було одним з головних завдань, що реалізувалося у різні способи – від спроб політичної консолідації українських соціалістичних осередків на еміграції до об'єднання різних політичних сил навколо культурно-просвітницької та допомогової діяльності.

Ініціаторами створення єдиного національного фронту на еміграції вважають Володимира Винниченка та Микиту Шаповала. Ще в липні 1919 р. М. Шаповал висунув ідею об'єднання українських соціалістів-революціонерів та соціал-демократів на еміграції в єдину партію у своїй статті «Разом одним шляхом», яку тоді ж вислав В. Винниченку⁴. Останній з початку 1920-х рр. тісно контактував із Празькою групою УПСР, чому сприяли дружні стосунки з її керівниками – М. Шаповалом та Н. Григорієвим. За свідченням М. Шаповала, з листопада 1920 р. вони почали активне обговорення можливості створення єдиного національного фронту на еміграції⁵.

На початку 1921 р. було узгоджено принципові пункти запропонованої В. Винниченком платформи Українського революційно-національного союзу. У національно-політичній сфері вона передбачала повну самостійність і незалежність Української радянської соціалістичної республіки в її етнографічних межах, денонсацію Ризького та Варшавського договорів, реалізацію обстоюваного В. Винниченком та лідерами центральної течії УПСР ще за доби Української революції принципу радянської системи влади з чітким механізмом прямих виборів до рад, створення коаліційного соціалістичного уряду та незалежних судів, низку демократичних свобод, проголошення української мови державною і забезпечення інтересів національних меншин. Соціально-економічний блок платформи передбачав проведення соціальної революції в Україні та встановлення «справжньої диктатури працюючих кляс», а також намічав конкретні адміністративні та економічні заходи для цього⁶.

Ще до остаточного узгодження тексту платформи Празькою групою і групою В. Винниченка (Закордонна група української комуністичної партії) до діалогу було залучено інші українські соціалістичні осередки. Так, у травні 1921 р. В. Винниченко розпочав переговори із Закордонною групою УСДРП на чолі з М. Галаганом. Тоді ж і М. Шаповал розгорнув консолідаційну роботу. Зокрема, у листі до М. Галагана, закликаючи до об'єднання, він повідомляв, що до нього, крім Празької, готові ввійти п'ять інших організацій есерів за кордоном⁷. При цьому М. Шаповал і В. Винниченко наголошували, що до остаточного узгодження та публікації платформи Союзу вони відкриті для пропозицій і готові включити до неї принципові для соціал-демократів пункти.

Прикметно, що хоча перемовини велися майже конспіративно, реакція більшовиків на організаційні заходи українських соціалістів за кордоном не забарилася. Активізувалися й їхні агенти, намагаючись з'ясувати суть створюваного союзу⁸. А «Бюлетень Відділу преси та інформації наркомату внутрішніх справ УСРР» ще 17 липня 1921 р. повідомив, що шаповалівська група «намагається утворити блок лівих партій, розглядаючи його як «законного» спадкоємця «розваленої» радянської влади на Україні»⁹.

Дієву участь у виробленні тактичних засад об'єднання брав заступник М. Шаповала в партійній організації Никифор Григорієв, який згодом став одним із головних ідеологів та реалізаторів концепції єдиного національного фронту на еміграції. Своє бачення основних засад

об'єднання українських національно-демократичних сил на еміграції він сформулював у статті «Сучасні завдання українського визвольного руху». Не вживаючи термін «єдиний національний фронт трудової демократії», політик фактично говорив про нього у тому розумінні, яке вкладали у нього В. Винниченко та М. Шаповал. Зокрема, як і В. Винниченко, стверджував, що за основу нової визвольної програми необхідно взяти принципи трудової демократії та влади рад, виборності, продовження соціальної революції у формі послідовних перетворень у соціально-економічній сфері тощо¹⁰.

4 лютого 1922 р. загальні збори Празької групи УПСР схвалили проект статті Н. Григорієва «Єдиний національний фронт» як програмний документ щодо об'єднання української еміграції. Саме тут було запропоновано назву союзу, яка згодом стала поширеною, – єдиний національний фронт¹¹. Стаття проголосила основні принципи Закордонного комітету УПСР щодо бажаного об'єднання (назви політичних сил, які мали увійти до нього, не вказувалися) та його завдання – «охорона інтересів нації», незалежна Українська республіка та «припинення польської і московської політичної, соціально-економічної, культурної окупації»¹².

Передумовою створення політичного союзу і водночас найрезультативнішим наслідком консолідації есерів та есдеків була їхня співпраця в Українському громадському комітеті в Празі, створеному влітку 1921 р., – допомогів громадській організації, яка надавала безпрецедентну допомогу українським біженцям у Чехословаччині та формувала україноцентричний освітній і культурний простір у ЧСР. Серйозність намірів об'єднання засвідчила й організація спільними зусиллями за участі В. Винниченка часопису «Нова Україна» на початку 1922 р. Серед іншого він мав стати майданчиком для обговорення найважливіших питань політичного розвитку української еміграції.

У цей час до консолідації українських соціалістів за кордоном підштовхували й причини зовнішнього щодо них плану. Тарнівська Рада Республіки, утворена для підтримки уряду УНР, і віденська Всеукраїнська національна рада вже у першій половині 1921 р. виявилися недієздатними і фактично розпалися. На міжнародній арені через підтримку більшовицькою Росією Туреччини у грецько-турецькій війні 1922 р. теоретично можна було чекати на втручання у неї Великої Британії. І хоча ймовірність цього була низькою, ініціатори створення єдиного національного фронту розраховували за сприятливих обставин використати конфлікт на свою користь. Так, В. Винниченко знову запропонував «намітити основні порозуміння певних політичних течій, на яких могла б провадитись акція»¹³. Водночас він вважав, що ситуація дозволяє йому очолити і оновити Директорію УНР, усунувши С. Петлюру. М. Шаповал теж вважав, що конфлікт європейських держав міг би стати «вигідною точкою для відповідних кроків організаційного і дипломатичного характеру», а також підтримував ідею усунення С. Петлюри та його однодумців від лідерства в еміграційному уенерівському середовищі¹⁴.

Але «конфлікту зброї», який міг би прискорити створення єдиного національного фронту на еміграції, не відбулося. Натомість додавалися обумовлені умовами еміграції перешкоди для об'єднання – психологічна втома ініціаторів об'єднання попередніми роками революційних змагань і невдач, боротьбою за виживання на чужині, а також банальна нестача матеріальних засобів для організаційної та пропагандистської роботи. Майже від початку консолідаційну акцію українських соціалістів супроводжували конфлікти, через які прийняття організаційно-політичних рішень відкладалося, бо не вдавалося навіть наблизитися до консенсусу.

Тим часом у 1923 р. В. Винниченко започаткував публічну дискусію щодо єдиного національного фронту, запропонувавши для обговорення свою концепцію союзу¹⁵. М. Шаповал принципово погоджувався із ним, уточнюючи, що такий союз можливий за умови узгодження всіма його учасниками тактики, а не програмних засад, і то лише для певної спільної акції¹⁶. Обидва політики наполягали, що єдиний національний фронт мають утворити соціалістичні партії, які представляють інтереси українського селянсько-робітничого суспільства, тобто за своєю суттю це мав бути «єдиний національний фронт трудової демократії». Але вони пропонували різні методи діяльності: якщо В. Винниченко зосереджував увагу на політичній боротьбі, організації якнайширшої пропагандистської роботи, то М. Шаповал наполягав, що політична акція має ґрунтуватися на інтенсивній громадсько-культурній роботі в інтересах «української трудової демократії»¹⁷. Власне, така робота і велася УГК та створеними ним освітніми й громадськими установами.

Долучившись до публічного обговорення єдиного національного фронту у 1923 р., Н. Григорієв фактично надав цій концепції у її есерівському варіанті завершеного вигляду, зокрема конкретизував зміст поняття «єдиний національний фронт». Він чітко розрізняв боротьбу за націю як біологічно-культурний вид, що передбачало створення єдиного національного фронту течіями всього політичного спектру на підставі належності до однієї нації, та боротьбу за націю як політично-соціальну спільноту. Залежно від того, що є основою об'єднання, на його думку, єдиний фронт могли утворити, з одного боку, всі партії, що вважали себе виразниками інтересів нації чи її окремих груп, при цьому представляючи різні ідеологічні табори. А, з другого – спільно боротися за створення української держави та захист політичних і соціальних прав українського народу могли ідеологічно близькі сили зі спільною соціальною базою та подібними програмами¹⁸.

Погоджуючись з М. Шаповалом, Н. Григорієв заявляв, що організаційно міцний союз можна витворити лише із ідеологічно споріднених політичних сил, які представляють інтереси українських робітників, селян і трудової інтелігенції. На його думку, найкраще було б утворити єдину соціалістичну партію замість «дуже співзвучних» за ідеологією, але розрізнених політичних груп¹⁹. Водночас він вважав неможливою співпрацю з політичними силами, орієнтованими на зовнішні чинники²⁰. «Щоб український визвольний рух сконсолідувався, як одно ціле, во ім'я захисту інтересів українського народу... – пропонував Н. Григорієв свій план створення єдиного національного фронту, – необхідно перш за все витягти його з тих окремих територіальних, орієнтаційних закутків, в які його зтягнуто окремими урядами, й поставити на власний всеукраїнський ґрунт... Провід в ньому повинен іти... від одного спільного витвореного громадськими політичними силами осередку, який би стояв вище всіх існуючих урядів та їх орієнтацій». Також політична платформа єдиного фронту мала б відповідати інтересам більшості українців. Він висував п'ять таких принципів: соборність, національно-соціальна революція як спосіб визволення, демократія як спосіб державного управління, визволення власними силами та «не віддавання свого й не зазіхання на чуже»²¹.

Основною проблемою при визначенні завдань єдиного національного фронту, на думку Н. Григорієва, була відірваність еміграції від свого народу і неможливість об'єктивно встановити його волю, а отже – деталізувати соціальні і загальнополітичні принципи об'єднання. Тому він, як і М. Шаповал, вважав безпомилковим спрямувати діяльність еміграції на корисні для всієї нації справи – культурно-просвітницьку роботу та організацію українських освітніх закладів. Так, згадуваний Український громадський комітет Н. Григорієв та М. Шаповал розглядали як потенційну основу для політичного об'єднання еміграції. «Єдиний національний фронт не в тім, щоб штучно стулити всі групи й групки... – резюмував Н. Григорієв. – Справа в тім, щоб найбільшу кількість української нації чи її еміграції об'єднати коло роботи, корисної для нації»²².

Показово, що коли у 1924–1925 рр. з ініціативи В. Винниченка велися переговори про створення революційно-демократичного національного фронту на еміграції, Празька група УПСР брала у них участь, хоча вважала їх безперспективними через різницю у стратегії і тактиці партій та полонофільську «орієнтацію» деяких з них. Особливо напруженими на той час були відносини групи Шаповала з соціал-демократами: на знак протесту проти М. Шаповала та Н. Григорієва ще в січні 1923 р. їхні представники на чолі з Б. Матюшенком вийшли з УГК, залишили «Нову Україну» та ініціювали відокремлення від УГК Української господарської академії. При цьому УСДРП не відкидала можливості за певних умов надалі співпрацювати з іншими українськими соціалістичними і «щиро-демократичними» партіями та угрупованнями для захисту соціальних та політичних прав робітничого класу України й всього українського народу²³. Водночас дехто з соціал-демократів залишався не лише в установах, керованих есерами, але й у їхньому проводі, наприклад, Д. Антонович – заступник і член президії УГК.

Поряд з тим інші політичні сили маніфестували готовність співпраці з Празькою групою УПСР та входження до єдиного національного фронту. Так, Празька група Української радикально-демократичної партії у спеціальній платформі 1923 р. наголосила на своєму прагненні «входити в контакт та в співробітництво, на гаслах національно-державних, з усіма державно-творчими українськими політичними партіями та громадськими організаціями для утворення єдиного українського національно-державного фронту»²⁴. Як і есери, вони визнавали пріоритет культурної роботи в еміграції як важливий консолідуючий чинник. Зацікавлення об'єднанням виявили й авторитетні українські діячі за межами Чехословаччини, зокрема голова української дипломатичної

місії в Румунії К. Мацієвич. Конференція тамтешніх українських емігрантів 16 жовтня 1923 р. ухвалила рішення про створення «Єдиного громадського національного центру». На думку К. Мацієвича, об'єднання мало бути утворене всіма українцями, в тому числі й соціалістами, які стоять на ґрунті Української незалежної держави й для «сучасного моменту визнають примат державного та національного начала»²⁵.

Звістки з Великої України, зокрема про методи та результати проведення НЕПу, підштовхували еміграційні соціалістичні сили до консолідації з метою захисту інтересів українського народу. На початку 1924 р. до об'єднання зголосилися радикальна партія Галичини, закордонні групи українських соціалістів-демократів та комуністів²⁶. Та збори українських політичних діячів у Празі 11 лютого 1924 р. з обговорення створення єдиного національного фронту продемонстрували неготовність до об'єднання на практиці²⁷.

Зауважимо, що аби не блокувати перемовини про об'єднання, лідери есерів, яких часто звинувачували у «руїнництві», не висунули соціалістичних вимог, а лише національні, які мали б задовольнити всіх учасників єдиного фронту, – соборність, суверенність, демократія, відмова від «орієнтацій». Але поступки виявилися марними і порозуміння досягнути не вдалося²⁸. Більш того, публічне обговорення проблем створення єдиного національного фронту, зокрема за участі В. Винниченка та Н. Григорієва, засвідчили не лише неготовність їхніх потенційних політичних союзників до компромісу і консолідації, а й суб'єктивну неспроможність²⁹. І вже цілком очевидно неможливість створення українськими соціалістами єдиного національного фронту продемонструвала недієздатність Українського революційно-демократичного національного союзу, заснованого 1925 р., що, зрештою, призвело до розриву відносин В. Винниченка з Празькою групою УПСР³⁰.

Отже, маємо констатувати, що спроби українських соціалістів утворити єдиний національний фронт на еміграції в першій половині 1920-х років зазнали поразки. Це було спричинено низкою суб'єктивних та об'єктивних обставин, зокрема неготовністю розрізнених осередків до пошуку компромісу заради спільної мети, накопиченими впродовж років Української революції та вже в еміграції взаємними образами, які постійно провокували нові конфлікти, а також складним становищем кожної з сил, яка брала участь у підготовці до об'єднання. Водночас на той період ще не визріли умови для усвідомлення важливості утворення єдиного національного фронту його потенційними учасниками. Однак навіть невдалі спроби утворити його дали важливі результати. Насамперед, вироблення його концептуальних засад, початок публічної дискусії щодо можливого об'єднання та певні напрацювання в результаті консолідаційної роботи, як, наприклад, заснування часопису «Нова Україна». Важливо, що згодом робота над створенням єдиного національного фронту відновилася і втілилася в кількох проектах.

¹ В. Трошинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище* [Interwar Ukrainian emigration in Europe as a historical and socio-political phenomenon: a monograph], Київ, Інтел, 1994, 260 с.; В. Піскун, *Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)* [Political choice of Ukrainian emigration (1920s)], Київ, Леся, 2006. – 671 с.; Т. Бевз, *Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР)* [Party of national interests and social perspectives (Political History of the UPSR)], Київ, ІПІЕНД, 2008, 586 с.

² О. Чумаченко, *Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала* [Public-political activity of Mykyta Sharoval]: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ, 2002, 219 с.; Г. Костюк, О. Мотиль, *Про другий том «Щоденника»* [About the second volume of «Diary»], in В. Винниченко, *Щоденник*, т. 2, Едмонтон-Нью-Йорк, 1983, с. 11-12; В. Солдатенко, *Володимир Винниченко: на перехресті національних та соціальних прагнень* [Volodymyr Vynnychenko: at the crossroads of national and social aspirations], Київ, Світогляд, 2005, 324 с.; Н. Миронець, *Листування Володимира Винниченка з Микитою Шаповалом як джерело інформації про життя української політичної еміграції в Європі у 1920-х роках* [Volodymyr Vynnychenko's correspondence with Mykyta Sharoval as a source of information about the life of Ukrainian political emigration in Europe in the 1920s], in Український археографічний щорічник, 2009, вип. 13-14, с.112-126; О. Сухобокова, *Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н. Григорієва (1883-1953)* [The public-political, cultural and educational activity of N.Ya. Grygoriiv (1883-1953)]: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ, 2008, 266 с.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3911 Празька група Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном. Празький відділ Закордонної Організації

Української партії соціалістів-революціонерів 1921-1936 рр., оп. 1, спр. 2 *Статут та звіти про діяльність за 1921-1922 рр. (в копіях)*, арк. 1; ф. 3562 Особистий фонд Голови Центрального комітету Української партії Соціал-революціонерів за кордоном, доктора соціології Ничипора Яковлевича Григор'єва. 1919-1941 рр., оп. 1, спр. 43 в *Рукописи статей: «УПСР за кордоном», «Проект статуту закордонної організації УПСР», «Нова партійна програма», «До товаришів членів УПСР» та інші.*, арк. 9 зв.; Н. У.П.С.Р. за кордоном [U.P.S.R. abroad] in «Вільна Спілка», вип. 2, с. 179; М. Шаповал, *Велика революція і українська визвольна програма* [The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program], Прага, «Вільна Спілка», с.48.

⁴ Шаповал М. Щоденник [The diary], Нью-Йорк, 1958, т. 1, с. 35.

⁵ Шаповал М. *Щоденник*, с. 45.

⁶ *Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали* [Ukrainian Political Emigration 1919-1945: Documents and Materials], Укл. Ю.Левенець, В.Смолій, В.Литвин та ін., Київ, Парламентське вид-во, с. 99-100.

⁷ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с. 101-103.

⁸ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с. 138-139.

⁹ О. Чумаченко, *Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала*, с. 123.

¹⁰ Н. Григорієв, *Сучасні завдання українського визвольного руху* [Modern tasks of the Ukrainian liberation movement] in «Вільна спілка», 1921, вип. 1, с.14-26.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 3911, оп. 1, спр. 10. *Книга протоколів загальних зборів членів Празької групи УПСР. 4 лютого 1922 – 30 листопада 1922 рр.*, арк. 1-2.

¹² *Єдиний національний фронт* [The united national front] in «Боротьба», 1922, вип. 3, с. 1-5.

¹³ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с. 133-134.

¹⁴ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с. 135-136.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3563 Особистий фонд голови головного політичного комітету Української партії соціал-революціонерів за кордоном, доктора соціології Микити Юхимовича Шаповала. 1907-1932 рр., оп. 1, спр. 98 *Програм, статут і бюлетень УПСР*, арк. 49-57; В. Винниченко, *Щоденник*, т. 2, с. 68-69.

¹⁶ М. Шаповал, *Складка сил (З приводу «єдиного фронту»)* [Uniting forces (about the «united front»)] in «Нова Україна», 1923, вип.3, с.59-67.

¹⁷ ЦДАВО України, Ф. 3563, оп. 1, спр. 98 *Програм, статут і бюлетень УПСР.* – Арк. 49-57; В. Винниченко, *Єдиний революційно-демократичний національний фронт* [The united revolutionary-national front] in «Нова Україна», 1923, вип. 1, с. 64; В. Винниченко, *Щоденник*, т. 2, с.202; М. Шаповал, *Складка сил*, с. 62-67; вип. 4, с. 46; М. Шаповал, *Завдання української еміграції* [The task of the Ukrainian emigration] in «Нова Україна», 1926, вип. 1-2, с. 10.

¹⁸ Н. Григорієв, *Єдиний національний фронт* [The united national front] in «Вільна спілка», 1923, вип. 2, с. 89-90.

¹⁹ Н. Григорієв, *Сучасне завдання українського соціалізму* [The modern task of the Ukrainian socialism] in «Нова Україна», 1925, вип. 1, с. 120.

²⁰ Н. Григорієв, *Сучасне завдання українського соціалізму*, с. 101-102.

²¹ Н. Григорієв, *На переломі* [On the turning-point] in «Нова Україна», 1926, вип.5-6, с.15-16.

²² Н. Григорієв Н. *Єдиний національний фронт*, с. 109.

²³ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с.203.

²⁴ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с.176-183.

²⁵ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с.159-160.

²⁶ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с.193-194.

²⁷ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с.176-183.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3562, оп. 1, спр. 50а *Рукописи праць: «Степові республіки», «Крути», «З новим роком», «Ми треті», «Треба здобути землю», «Від страшиного до смішного один крок» та ін.*, арк. 172.

²⁹ *Українська політична еміграція 1919–1945*, с. 176-195.

³⁰ В. Трошинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі*, с. 128.

Reference

1. V. Troshchynskiyi, *Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe*, Kyiv, Intel, 1994, 260 s.; V. Piskun, *Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-i roky XX stolittia)*, Kyiv, Lesia, 2006. – 671 s.; T. Bevez, *Partiia natsionalnykh interesiv i sotsialnykh perspektyv (Politychna istoriia UPSR)*, Kyiv, IPiEND, 2008, 586 s.
2. О. Chumachenko, *Hromadsko-politychna diyalnist Mykyty Shapovala: Dys... kand.ist.nauk: 07.00.01*, Kyiv, 2002; Н. Kostyuk, О. Motyl, *Pro druhyi tom «Shchodennyka»*, in «V. Vynnychenko, Shchodennyk», t.2, Edmonton-Niu-York, 1983, s.11-12; V. Soldatenko, Volodymyr Vynnychenko: na perekhresti natsionalnykh ta sotsialnykh prahnen, Kyiv, Svitohliad, 2005, 324 s.; N. Myronets, *Lystuvannia Volodymyra Vynnychenka*

- z Mykytoiu Shapovalom yak dzherelo informatsii pro zhyttia ukraïnskoi politychnoi emihratsii v Yevropi u 1920-kh rokakh, in «Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk», 2009, vyp.13-14, s.112-126; O. Sukhobokova, Hromadsko-politychna ta kulturno-prosvitnytska diialnist N.Hryhoriieva (1883-1953): Dys...kand.ist.nauk: 07.00.01, Kyiv, 2008, 266 s.
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, f. 3911 Prazhska hrupa Ukrainskoi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv za kordonom. Prazhskiyi viddil Zakordonnoi Orhanizatsii Ukrainskoi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv 1921-1936 rr., op. 1, spr. 2 Statut ta zvyty pro diialnist za 1921-1922 rr. (v kopiiakh), ark. 1; f. 3562 Osobystyi fond Holovy Tsentralnoho komitetu Ukrainskoi partii Sotsial-revoliutsioneriv za kordonom, doktora sotsiolohii Nychypora Yakovlevycha Hryhoriieva. 1919-1941 rr., op.1, spr. 43 v Rukopysy statei: «UPSR za kordonom», «Proekt statutu zakordonnoi orhanizatsii UPSR», «Nova partiina prohrama», «Do tovaryshiv chleniv UPSR» ta inshi., ark. 9 zv.; N. U.P.S.R. za kordonom in «Vilna Spilka», vyp. 2, s. 179; M. Shapoval, Velyka revoliutsiia i ukrainska vyzvolna prohrama, Praha, «Vilna Spilka», s.48.
 4. M. Shapoval, Shchodennyk, Niu-York, 1958, t. 1, s. 35.
 5. M. Shapoval, Shchodennyk, s. 45.
 6. Iu. Levenets, V. Smolii, V. Lytvyn ta in., Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945: Dokumenty i materialy, Kyiv, Parlamentske vydavnytstvo, s. 99-100.
 7. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s. 101-103.
 8. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s. 138-139.
 9. O. Chumachenko, Hromadsko-politychna diialnist Mykyty Shapovala, s. 123.
 10. Hryhoriiv N. Suchasni zavdannia ukrainskoho vyzvolnoho rukhu in «Vilna spilka», 1921, vyp. 1, s.14-26.
 11. TsDAVO Ukrainy, f. 3911, op. 1, spr. 10. Knyha protokoliv zahalnykh zboriv chleniv Prazhskoi hrupy UPSR. 4 liutoho 1922 – 30 lystopada 1922 rr., ark. 1-2.
 12. Iedynyi natsionalnyi front in «Borotba», 1922, vyp. 3, s. 1-5.
 13. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s. 133-134.
 14. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s. 135-136.
 15. TsDAVO Ukrainy, f. 3563 Osobystyi fond holovy holovnoho politychnoho komitetu Ukrainskoi partii sotsial-revoliutsioneriv za kordonom, doktora sotsiolohii Mykyty Yukhymovycha Shapovala. 1907-1932, op.1, spr.98 Prohram, statut i biuleten UPSR, ark. 49-57; V. Vynnychenko, Shchodennyk, t.2, s.68-69.
 16. M. Shapoval, Skladka syl (Z pryvodu «iedynoho frontu») in «Nova Ukraina», 1923, vyp. 3, s.59-67.
 17. TsDAVO Ukrainy, F. 3563, op. 1, spr. 98 Prohram, statut i biuleten UPSR, ark. 49-57; V. Vynnychenko, Yedynyi revoliutsiino-demokratychnyi natsionalnyi front in «Nova Ukraina», 1923, vyp. 1, s.64; V. Vynnychenko, Shchodennyk, t. 2, s.202; M. Shapoval, Skladka syl, s.62-67; vyp.4, s.46; M. Shapoval, Zavdannia ukrainskoi emihratsii in «Nova Ukraina», 1926, vyp. 1-2, s. 10.
 18. N. Hryhoriiv, Yedynyi natsionalnyi front in «Vilna spilka», 1923, vyp.2, s.89-90.
 19. N. Hryhoriiv, Suchasne zavdannia ukrainskoho sotsializmu in «Nova Ukraina», 1925, vyp. 1, s. 120.
 20. N. Hryhoriiv, Suchasne zavdannia ukrainskoho sotsializmu, s. 101-102.
 21. N. Hryhoriiv N. Na perelomi in «Nova Ukraina», 1926, vyp.5-6, s.15-16.
 22. N. Hryhoriiv N. Yedynyi natsionalnyi front, s. 109.
 23. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s.203.
 24. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s.176-183.
 25. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s.159-160.
 26. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s.193-194.
 27. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s.176-183.
 28. TsDAVO Ukrainy, f. 3562, op. 1, spr. 50a Rukopysy prats: «Stepovi respubliky», «Kruty», «Z novym rokom», «My tretii», «Treba zdobuty zemliu», «Vid strashnoho do smishnoho odyñ krok» ta in., ark. 172.
 29. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945, s.176-195.
 30. V. Troshchynskiy, Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi, s.128.